

Boekbesprekingen

M. De Vries (2004), **Een blijvende band? Niet-religieuze joden en hun binding aan het jodendom**. Amsterdam: Het Spinhuis, 196 p.

“Een blijvende band? Niet-religieuze joden en hun binding aan het jodendom” is het tweede deel van een tweeluik. In deze vervolgpublishatie gaat de sociologe M. De Vries in op een aantal inhoudelijke vragen die rezen naar aanleiding van de publicatie van *“De Joden in Nederland anno 2000”*. Dit laatste was een louter kwantitatieve, sociaal-geografische studie naar het jodendom in Nederland. In *“Een blijvende band?”* wordt daarentegen een inhoudelijk diepte-onderzoek ondernomen naar de mechanismen van joodse binding. Hierbij wordt ingepikt op de theoretische discussie over het al dan niet bedreigd karakter van het voortbestaan van het jodendom in Europa.

Zo meent (o.a.) Wasserstein (1996) dat, omwille van assimilatie, gemengde huwelijken en secularisatie, er zo goed als geen toekomst is voor het jodendom als collectieve entiteit. De hedendaagse joodse identiteit is volgens hem te individualistisch en wordt daardoor niet voldoende collectief gedragen. Blom (1996) heeft hierop terecht geantwoord dat pluriformisering van de joodse identiteit niet noodzakelijk het einde moet betekenen van het jodendom, dat tenslotte nooit absoluut uniform is geweest.

Zelfs in de volle erkenning van de mogelijkheid tot nieuwe vormen van joodse identiteit, blijft het echter de vraag of de hedendaagse, individuele binding met het jodendom overdrachtcapaciteiten in zich heeft. Dit vormt dan ook de kernvraagstelling van dit onderzoek, en dit wordt onderzocht aan de hand van casestudies van 30 niet-religieuze, naoorlogse, Nederlandse joden. Deze 30 personen maakten ook reeds deel uit van het voorgaande survey-onderzoek, en werden zorgvuldig uitgekozen aan de hand van uitvoerig toegelichte criteria.

Deze criteria en andere methodologische vragen krijgen een zelfstandige plaats toegemeten in het werk. Dit is ook bijzonder belangrijk, daar dit een grote weerslag heeft op de bevindingen van het onderzoek. Wat in deze kwalitatieve studie vooral opvalt, is de sterk *verhalende benadering* van de thematiek. Zo vangt de auteur aan met twee casussen die illustratief zijn voor de

spanning tussen joodse continuïteit en assimilatie, een spanning die als rode draad doorheen het werk loopt.

In de daaropvolgende hoofdstukken worden de aspecten van de al dan niet traditionele opvoeding en de Tweede Wereldoorlog op dezelfde verhalende manier geduid. Ook in hoofdstuk 6 echter, waarnaar reeds in de inleiding wordt verwezen als zijnde het meest theoretische, wordt niet echt afstand gedaan van deze methode. Het verschil is wel dat er hier algemene conclusies aan de casussen worden verbonden en er expliciet naar patronen van betekenis gezocht wordt.

In het geheel heeft het werk dus een eerder *sociografisch* gehalte, hetgeen ook impliciet wordt aangereikt als 'misschien' wel de beste methode om deze materie te 'vatten'. Dit zorgt in ieder geval dat recht wordt gedaan aan de heel eigen specificiteit van de individuele beleving van het jodendom.

Langs de andere kant is de draagwijdte van de resultaten daardoor eerder beperkt. Wat op basis van dit onderzoek minstens gezegd kan worden, is dat er veel variatie bestaat in binding die niet-religieuze, naoorlogse, Nederlandse joden hebben met het jodendom. Dit is allesbehalve verwonderlijk, maar anderzijds is dit op zich ook reeds een waardevolle ontkenning van een vaak vooronderstelde eenheid. Net door die verschillende bindingsvormen van de verschillende subgroepen ontstaan er parallelle verschillen in toekomstpotentieel. Hierin zijn dan, naast het algemeen maatschappelijke klimaat, de persoonlijke eigenschappen belangrijk als factor maar toch ook zeker het institutionele kader van de joodse gemeenschap dat die individuele beleving kan ondersteunen. Interessant is ook dat gewezen wordt op het belang van de ruimte die een maatschappij biedt om de joodse identiteit te beleven, in de zin van de al dan niet bevorderende werking die van een positieve of negatieve appreciatie kan uitgaan. Deze maatschappelijke appreciatie bepaalt immers ook in grote mate de manier waarop de hedendaagse individuele keuzevrijheid wordt gebruikt om zich al dan niet de joodse identiteit aan te meten.

In dit kader wordt ook kort besproken welke rol etniciteit nog kan spelen binnen de hedendaagse multiculturele samenleving. Dat leidt ten slotte tot de niet onbelangrijke vraag van wat men juist het voortbestaan bevraagt: van 'Judaïsm' (religieus) of 'Jewishness' (seculier). Op de uiteindelijke vraag naar de toekomst kan dan ook enkel een speculatief antwoord worden gegeven.

Ondanks, maar ook omwille van, de particulariteit van de onderzoeksresultaten is dit werk een waardevolle bijdrage aan de wetenschappelijke kennis omtrent de beleving van het hedendaagse jodendom in Nederland. Net doordat het bepaalde mechanismen in al hun verscheidenheid blootlegt, werpt het een licht op de diverse hedendaagse bindingsprocessen.

Dat de voorspellende kracht eerder beperkt is, lijkt, gezien de initiële vraagstelling, op het eerste zicht een tekortkoming maar dat hoeft het niet noodzakelijk te zijn. Dit kan bovendien moeilijk verwacht worden van een dergelijk onderzoek.

Waar het boek wel enigszins te kort schiet, is op het niveau van definiëring van enkele basisbegrippen. In het kader van dit onderzoek wordt als jood beschouwd ‘eenieder met ten minste één joodse ouder en die zichzelf als joods beschouwt’. Ook het concept van binding blijft eerder vaag: ‘een subjectieve aangelegenheid die van individu verschilt in intensiteit en omvang’. Indien men op dit niveau een sterkere theoretische onderbouw had voorzien, was het misschien wél mogelijk geweest om concretere uitspraken te doen. Ondanks dit minpunt vormt het boek echter, wederom, een waardevolle bijdrage.

Joke Kusters

UA, Fac. Rechtsgeleerdheid

Bibliografie

Blom, J. (1996), Voorspellingen over het jodendom, *NRC Handelsblad*, 3 februari 1996.
Wasserstein, B. (1996), *Het einde van de diaspora. Joden in Europa sinds 1945*. Baarn: Ambo.

P. Farmer (2003). **Pathologies of power. Health, human rights, and the new war on the poor**. Berkeley: University of California Press, 402 p.

T. Kidder (2004). **Mountains beyond mountains. The quest of Dr. Paul Farmer, a man who would cure the world**. New York: Random House, 322 p.

Helpen op de frontlijn

Paul Farmer staat er altijd middenin. Dat voel je van het eerste tot het laatste woord in zijn schokkend en tegelijkertijd meeslepend boek “Pathologies of power. Health, human rights, and the new war on the poor”. Farmer wil de stilte doorbreken door te rapporteren over het onrecht dat armen wordt aangedaan in het tijdperk van de mondialisering. Maar hij wil veel meer. Hij wil de grote welsprekendheid aantonen van de stilte die rondom de armoede in de wereld blijft hangen. Monddood worden de armen gemaakt; niemand hoeft er nog wakker van te liggen. Farmer brengt ons in contact met Haïtiaanse “watervluchtelingen”, met Aids-patiënten die verbannen zijn naar Kamp Bulkeley op Guantánamo, met ongeneeslijk zieke, Russische gevangenen, ...

Farmer maakt ons getuige van al deze ellende om ons duidelijk te maken dat schendingen van de mensenrechten nooit toevallig zijn. Zij komen voort uit structureel geweld. Om beter te begrijpen waarom mensenrechten worden geschonden en daaruit lessen te trekken, volstaat het niet om de oorzaken van het lijden van individuen te doorgronden. Neen, veel belangrijker is het om inzicht te krijgen in de leefomstandigheden die maken dat de ene mens in het zand moet bijten, honger lijdt, dakloos is en niet wordt geholpen bij ziekte, terwijl de andere ontplooiingskansen krijgt en welvarend is.

Haïti is Farmers tweede (misschien wel eerste) thuis geworden nadat hij daar in 1983 op het Centraal Plateau begon te werken als arts in opleiding. “Haiti, the case I know best”: ja, Farmer gaat er prat op dat hij Haïti door en door kent.

Uiterst gedetailleerd beschrijft hij de onderlinge verwevenheid van het persoonlijke verhaal van Acéphie Joseph en de globale machtsverhoudingen in de samenleving. Kay is een dorp, gelegen op het Centraal Plateau, drie uur rijden verwijderd van de hoofdstad Port-au-Prince. De inwoners van Kay hebben meer dan veertig jaar geleden hun vruchtbare vallei moeten verlaten wegens de bouw van Haïti's grootste hydro-elektrische dam. Welke standaard men ook gebruikt om armoede te meten, de watervluchtelingen – want zo worden de dorpelingen nu genoemd – zijn uitgesproken arm geworden. De ouderen schrijven hun bittere armoede toe aan het nabijgelegen stuwmeer, dat hun noch elektriciteit noch water heeft gebracht! De litanie begint beneden in de vallei, nu verborgen onder het stille water van het meer, waar de ouders van Acéphie een vruchtbaar stuk voorouderlijke grond bewerkten. “Als de dam er niet was gekomen, dan zou er nu niets aan de hand zijn, ook niet met Acéphie”, zo beschreef vader de uitzichtloze situatie. Na hun vlucht woonden Acéphie's ouders meerdere jaren onder een afdak op een heuvelrug. Daar werd Acéphie geboren. De jaren die ze doorbracht in de lagere school in Kay, waren de mooiste uit haar leven. Omdat het hoe langer hoe moeilijker werd om de eindjes aan elkaar te knopen, begon Acéphie haar moeder te vergezellen wanneer deze naar de wekelijkse marktdag trok om groenten te verkopen. Onderweg passeerden ze telkens de kazerne, waar de soldaten de parade van marktbezoeksters geamuseerd gadesloegen. Eén van de soldaten had zijn interesse voor Acéphie al meermaals doen blijken. Toen zij seksuele partners werden, kon de klok niet meer worden teruggedraaid. Hun relatie duurde amper een maand. Acéphie was twintig geworden en door de omstandigheden gedwongen ging zij als huishoudster werken in Port-au-Prince. In die periode ontmoette zij opnieuw Blanco, die samen met haar nog op school had gezeten in Kay en juist dezelfde achtergrond had. Zijn ouders waren ook watervluchtelingen. Het klikte tussen beiden. Aan haar baan als huishoudster kwam na drie jaar een einde, wanneer Acéphie in verwachting raakte van Blanco, haar *moun prensipal*, de man die voor haar was bestemd. Er zat niets anders op dan naar Kay terug te keren. Enkele maanden na de geboorte van haar dochtertje verergerde de toestand van Acéphie van dag tot dag. 's Nachts kon ze niet slapen vanwege de hevige zweetkoorts. Terwijl ze haar baby verzorgde, ondermijnde diarree haar eigen gestel. “Beiden hebben we luiers nodig”, zo merkte Acéphie bitter op. Zij overleed in 1991 aan de gevolgen van Aids. Misschien zou haar dood een opluchting zijn geweest. Neen, dat was niet zo. De keten van tragische gebeurtenissen die aanvankelijk alleen Acéphie en haar ouders troffen, ging gewoon door.

Toeval of niet? In 1991 werden 27 van 141 landen, waarop bevolkingsexperts een menselijk lijden-index toepasten, gerangschikt onder de categorie “extreem menselijk lijden”. Eén onder hen, Haïti, bevond zich in het westelijke halfmond.

Guantánamo, het Amerikaanse strafkamp voor Al Qaeda-terroristen gelegen aan de gelijknamige baai in het zuidoosten van Cuba, krijgt de laatste tijd veel

media-aandacht. Maar wat er zich precies afspeelt, is niet altijd duidelijk. Farmer dompelt ons onder in de quarantainemaatregel die bij het begin van de jaren '90 enkele honderden HIV-positieve Haïtiaanse vluchtelingen samendreef in Kamp Bulkeley, het "HIV detention camp" op Guantánamo. Het is een ont-nuchterend verhaal, dat ons het huidige gevangenisregiem van de militaire basis beter doet begrijpen.

Wat bracht Haïtianen die ooit voet aan wal hoopten te zetten in Florida samen op Guantánamo? Haïti is een land dat in zijn lange geschiedenis weinig politieke rust heeft gekend. In 1991 luidde een staatsgreep weer een periode in van grote beroering en onderdrukking. De eerste democratisch verkozen president, Jean-Bertrand Aristide, werd afgezet. Tijdens de acht maanden die volgden op de staatsgreep onderschepte de Amerikaanse kustwacht vierendertigduizend Haïtiaanse asielzoekers op volle zee. De meerderheid werd ondergebracht op Guantánamo, vanwaar de gedwongen terugtocht naar het naburige Haïti gemakkelijk kon worden voorbereid. De groep vluchtelingen werd medisch gescreend op de legerbasis en onder hen werden er 268 geïdentificeerd als HIV-positief. Zij werden in quarantaine genomen in Kamp Bulkeley, "the only known refugee camp in the world composed entirely of HIV-positive refugees". Farmer brengt ons het insiderperspectief en baseert zich op interviews die hij in 1993 had met veel van de "gevangenen", op opinies van voor- en tegenstanders van de quarantainemaatregel, op polemieken die in de media bitsig werden gevoerd over het buitenlands beleid van de Verenigde Staten. Het verhaal van Yolande Jean is aangrijpend en tekenend. Het zegt alles over het wegvallen van ook maar de geringste aandacht voor de mensenrechten. Yolande was één van die Haïtiaanse bootvluchtelingen die – nadat bij haar was vastgesteld dat ze HIV-geïnfecteerd was – een jaar lang in Kamp Bulkeley werd vastgehouden. Het kamp was omgeven door prikkeldraad. Er was voortdurend militaire bewaking. Vóór dageraad werden de gedetineerden brutaal uit hun slaap gewekt door het gedaver van wel vierhonderd zwaar bewapende soldaten. "We hadden gevraagd om de prikkeldraad te verwijderen", zo getuigde Yolande, "want de kinderen speelden vlakbij en verwondden er zich aan. In het voedsel wemelde het van maden. En zij verplichtten ons om dat op te eten omdat we toch geen keus hadden. Om deze redenen begonnen we demonstraties te houden. In antwoord daarop werden we afgeranseld. Op 18 juli omsingelden ze ons, arresteerden ze sommige van ons, en sloten ze ons op in de gevangenis, in Kamp Nummer 7." Het getuigenverslag verwijst naar een uiterst complexe werkelijkheid. Wat Yolande is overkomen in haar pogingen om aan haar kinderen, Hill en Jeff, een betere toekomst te geven en haar infectie enigszins onder controle te houden, roept vele vragen op.

Van Farmer moet je geen orakeltaal verwachten. Hij is uiterst bescheiden in zijn pogingen om de vragen te beantwoorden. Dat heeft hij als man van de praktijk geleerd op Haïti, zijn favoriete eiland en permanente bron van inspiratie. "Een kakkerlak heeft nooit gelijk wanneer hij oog in oog staat met een hongerige kip", zo denken de Haïtianen er zelf over.

Farmer steekt de oceaan over naar Oost-Europa. Hij leidt ons binnen in de vreemde wereld van de Russische gevangenen, die nu worden bevolkt door een nieuw soort van gevangene: “young, poor, and convicted not of crime against the state but of crimes against poverty”. Farmer doet het persoonlijke verhaal van Sergei uit de doeken. Het merkwaardige bij Farmer is dat het persoonlijke verhaal nooit persoonlijk blijft. Het wordt voortdurend vervlochten met de sociaal-economische en politieke omstandigheden die het verhaal hebben begeleid en gestuurd, de ineenstorting van de Sovjet-Unie, de ontmanteling van het gezondheidssysteem dat voordien als zeer efficiënt werd bestempeld.

Sergei was betrokken bij duistere financiële transacties (valse cheques of zo-iets). Hij zat al meer dan een jaar in voorarrest in de Siberische stad Kemerovo. Hij beseft zelf dat hij tuberculose had omdat dat de ziekte was waaraan toch iedereen leed in de gevangenis. Na zijn veroordeling werd hij overgebracht naar een TB-kolonie in Vladimir, waar zijn lijdensweg pas echt begon. Hij kreeg drie van de sterkste geneesmiddelen tegen TB toegediend, maar reageerde niet op de behandeling omdat zijn ziekte resistent was geworden tegen die eerstelijns-geneesmiddelen. Meer gerichte, tweedelijns-geneesmiddelen kon men zich in de kolonie niet veroorloven. Het jaarlijkse geneesmiddelenbudget voor de gehele kolonie was het equivalent van ongeveer tweeduizend dollar, minder dan één vijfde van wat het was tien jaar daarvoor, toen geneesmiddelen kosteloos en gewoon voor het grijpen waren, er minder TB-gevallen waren en MDRTB (multi-drug resistant tuberculosis) nauwelijks voorkwam. Nu kon de kolonie zich alleen maar eerstelijns-geneesmiddelen aanschaffen, en dan nog op onregelmatige wijze. Van tweedelijns-geneesmiddelen was er helemaal geen sprake. De instelling kampte ook met een chronisch tekort aan injectiespuiten, maskers, röntgenfilm, ander materiaal, en vooral aan voedsel. Niemand staat nog stil bij het lot van Sergei of bij het therapeutisch regiem in de TB-kolonie in Vladimir. Waarom zou men? In de Russische penitentiaire instellingen heeft TB immers epidemische vormen aangenomen die niet meer kunnen worden beheerst – een ware catastrofe. In Kolonie 33, gelegen in Mariinsk, verblijven dertienhonderd gevangenen die aan TB lijden en een klassieke behandeling van zes tot acht maand krijgen. De medische staf van de kolonie heeft samen met de Belgische afdeling van Artsen zonder Grenzen het behandelprogramma op punt gesteld. Bij een toenemend aantal zieken slaat de behandeling echter niet langer aan en stelt men keer op keer vast dat de ziektekiemen in het sputum aanwezig blijven. Het argument dat de behandeling van deze zieken niet kosteneffectief is, klinkt luider en luider, en vanuit verschillende hoeken. Als de strijd toch niet meer te winnen is, waarom zou men zich dan nog moe maken?

Het argument dat de behandeling van MDRTB-patiënten niet kosteneffectief is, gaat helemaal niet op, volgens Farmer. Het is mogelijk om in een omgeving die wordt gekenmerkt door extreme armoede, MDRTB aan te pakken en resultaten te boeken. In Haïti en Peru heeft hij dat ruimschoots bewezen samen met *Partners in Health*, de medische hulporganisatie die hij in 1987 mee stichtte met de steun van Harvard University. Het allerbelangrijkst is dat in de Rus-

sische gevangenen de patiënten die MDRTB hebben op een deskundige wijze worden behandeld. Dat veronderstelt genoeg tweedelijns geneesmiddelen, gespecialiseerde laboratoriumcapaciteit en ook technische bijstand. Voor Farmer betekent het vooral: genoeg *pragmatische solidariteit*, een sleutelconcept in zijn boek.

Farmer's boek is een *tour de force*. Het is rijk aan empirie, uiterst comparatief omdat het het ene geval na het andere uitspit en met één pennentrek Oost-Europa en Latijns-Amerika verbindt; het is provocatief. "In this book comes the big picture", zo schrijft Amartya Sen in zijn woord vooraf. Farmer laat er geen twijfel over bestaan welk gezichtspunt hij inneemt: "that of a physician-anthropologist in service to the poor". Hij is ooggetuige van het lijden en de machteloosheid van Acéphie, Yolande, Sergei en zovele anderen, van het structureel geweld dat de Haïtiaanse watervluchtelingen, de asielzoekers op Guantánamo en de Russische gevangenen eindeloos tergt.

Farmer is gekneet door vele paradigma's. Hij is in de leer geweest bij veel boegbeelden, o.a. Pierre Bourdieu, die hem in zijn overtuiging sterkte dat sociale theorie en praxis nooit zonder elkaar kunnen. Ja, *la misère du monde*, dat indrukwekkende compendium van getuigenissen en tot leven gebrachte armoede, de evenaar rond. Daar gaat Farmer voor; pragmatische solidariteit noemt hij het, of "het met bekwame spoed inzetten van onze hulpbronnen en instrumenten om de gezondheid en het welzijn te verbeteren van wie lijden aan structureel geweld of schendingen van de mensenrechten". Kunnen we in het internationaal gezondheidsbeleid nog langer twee standaarden hanteren, één voor de rijke wereld, een andere met de lat veel lager voor de arme wereld? Kunnen we antiretrovirale geneesmiddelen toedienen aan goed verzekerde Aids-patiënten en deze geneesmiddelen onthouden aan grote massa's onverzekerde patiënten? In een periode dat aan *realpolitik* wordt gedaan, werkt zulke dubbele standaard misschien wel even. Maar in ons tijdvak van globalisering gaat die redenering niet langer op. "Indien we gezondheid als een basisrecht beschouwen van iedereen, dan moeten we alles in het werk stellen om de dubbele standaard voor arm en rijk uitgeroeid te krijgen".

Farmer's boek – Sen noemt het: "this wonderful study" – sprankelt van wetenswaardigheden en serendipiteiten. Het straalt een betere toekomst uit en opent in één beweging ons verstand en ons hart.

Ook op het methodologische vlak wordt aan de strengste eisen voldaan, zodat de lezer Farmer's vakmanschap voortdurend van heel nabij ervaart. Waar hij de grootste zorg aan besteedt, is dat "the larger matrix of culture, history, and political economy" altijd bij de hand blijft, nooit wazig wordt of wegzinkt. Individuele biografieën, zoals die van Sergei, Yolande en Acéphie, krijgen een diep reliëf wanneer ze worden ingebed in hun brede context. Wanneer we het buiten zijn context plaatsen, krijgen we een vertekend en zelfs verkeerd beeld van het onrecht dat mensen wordt aangedaan. Het risico op schending van mensenrechten kan niet worden verklaard vanuit één enkele as. Elke poging

om bij complexe verschijnselen, zoals menselijk lijden of de schending van mensenrechten, verklarende waarde toe te kennen aan één enkele variabele, die dan zogezegd de voornaamste oorzaak uitmaakt, is gedoemd te mislukken. Het is de hoogste tijd dat we met onze claims op causaliteit wat minder arrogant omspringen. De beste en meest natuurlijke methode om komaf te maken met deze arrogantie, is het gebruik van een multidisciplinair referentiekader. Farmer gaat daarin heel ver. Het enige wat ons vooruithelpt, zijn de bruggen tussen sociale antropologie, moleculaire epidemiologie, internationaal recht, ethiek, bevrijdingstheologie, politieke economie, sociale theorieën, sociologie, ja zelfs een nieuw soort van kennissociologie die ons toelaat om medische en sociale technologieën in een tandem te integreren. En bij de toepassing van zoveel goeds mogen we vergeten dat ongelijkheid, onrecht en de uitwassen van machtsuitoefening alleen maar kunnen worden begrepen vanuit het gezichtspunt van wie er het slachtoffer van zijn, van de armen dus. Het heeft geen zin om te klagen, zelfs niet in de meest dramatische situaties.

In zijn nawoord haalt Farmer een gedicht, uit 1920, van García Lorca vanonder het stof, *Veleta*, het wimpeltje bovenaan de mast dat de richting van de wind aangeeft:

“De dingen die voorbij zijn komen nooit terug,
De gehele wereld weet dat,
En tussen het opgewekte gewoel van de wind
Is het nutteloos om te klagen.
Is dat niet zo, populier, meester van de bries?
Het is nutteloos om te klagen!”

In alles wat hij doet is Farmer gedreven, ja op het koppige en eigenwijze af. Hij wil in de eerste plaats “a poor people’s doctor” zijn. Met al zijn zintuigen huivert hij van elke vorm van orthodoxie. Niemand weet dat beter dan Tracy Kidder, die in zijn bestseller “Mountains beyond mountains” uiteenzet hoe bij Farmer het ene is voortgekomen uit het andere.

“Mountains beyond mountains” is een merkwaardig boek. Op het Haïtiaanse Centraal Plateau, waar Farmer die armendokter wil zijn, verschijnt na iedere berg die is beklommen weer een andere berg, na iedere uitdaging die is aangegaan weer een nieuwe uitdaging.

Kidder “schildert” het kleurrijke leven van de jonge Farmer in zesentwintig hoofdstukjes, stuk voor stuk biografische meesterwerkjes. Omdat hij persoonlijke en professionele gebeurtenissen vermengt, achtergronden schetst en pittige details vermeldt, doet het boek impressionistisch aan. Het einde van iedere episode trekt de lezer over de brug naar de volgende episode. Het boek kan niet anders dan in één adem worden uitgelezen. Aan kleur ontbreekt het niet in dat leven van Farmer, en dat zal nog wel een tijdje duren want de kaap van de vijftig heeft hij lang nog niet bereikt.

Farmers jeugd was wel wat bizar, “pretty strange” zijn de woorden die hij zelf gebruikt. Farmers vader wilde zijn gezin nog het liefst onderbrengen op

een onbewoond eiland, ver weg van de slechte invloeden van de moderne samenleving, maar in het Amerika van de jaren '70 was dat natuurlijk geen optie. Vandaar dat het gezin verhuisde naar een camping in Florida, waar vader, moeder en zes kinderen lange tijd woonden in een grote autobus – een broer werd beroepsworstelaar. Farmer studeerde geneeskunde en antropologie aan Harvard University. Reeds in zijn studententijd spendeerde hij meer tijd en energie aan hulpverlening in Cange, Haïti, dan aan zijn studies in Boston. Met de oprichting van *Partners in Health*, en van de Haïtiaanse zusterorganisatie *Zanmi Lasante*, het Creools voor Partners in Health, kan Farmer zijn droom pas goed realiseren. Hij heeft een grote bewondering voor Rudolf Virchow, die erin was geslaagd om een totaalvisie op ziekte, gezondheid en samenleving te ontwikkelen en, wat minder vanzelfsprekend is, deze visie consequent in actie om te zetten. Farmer geeft de moed niet op, zelfs niet in de meest benarde situaties. In de jaren '90 gaat hij in de noordelijke krottenwijken van Lima, Peru, op een kosteneffectieve wijze de strijd aan tegen TB-stammen die volledig resistent zijn geworden tegen alle gekende antibiotica. Deze *superbugs* doen alle klassieke programma's van TB-bestrijding als een luchtbel uiteenspatten. Het wordt heel hectisch voor en rondom Farmer, en dat zint hem niet altijd want hij heeft veel van zijn vrijheid verloren.

Onder impuls van het *George Soros Foundations Network*, de *Bill & Melinda Gates Foundation* en het *Global Fund* breidt Farmers actieterrein ontzettend uit. In Rusland zijn de verwachtingen hooggespannen om de enorme schade van de TB-epidemie te beperken en vooral om het immense MDRTB-probleem, dat zich vanuit de overbevolkte gevangenissen verspreidt, onder controle te krijgen. In de Siberische stad Tomsk wordt het piloot project aller piloot projecten opgestart om de Russische TB-epidemie een halt toe te roepen.

Kidders biografisch essay maakt ons duidelijk waarom Farmer zich zo geïnspireerd weet door García Lorca's gedicht *Veleta*, de windvaan. Leert “de queeste van Dr. Paul Farmer, een man die de wereld wilde genezen” ons niet dat het inderdaad geen zin heeft om te klagen?

Herman Meulemans
UA, Departement Sociologie

M. Meelissen (2005). **ICT: meer voor Wim dan voor Jet? De rol van het basisonderwijs in het aantrekkelijk maken van informatie- en communicatie-technologie voor jongens en meisjes.** Enschede, Proefschrift Universiteit Twente, 188 p.

In de meeste westerse landen wordt een stimuleringsbeleid gevoerd ten aanzien van ICT in het onderwijs. In Engeland, Nederland of Vlaanderen, bijvoorbeeld, worden door de onderwijsoverheid aanzienlijke bedragen geïnvesteerd in de bevordering van ICT-gebruik op school en in de klas. Beleidsmaatregelen zijn uiteenlopend: investeringen in technische infrastructuur, uitbouw van een onderwijscurriculum voor ICT of deskundigheidsbevordering van leraren. Der-

gelijke flankerende maatregelen moeten de invoering van ICT in het onderwijs versnellen.

Er liggen verschillende argumentaties aan de basis van een versterkte integratie van ICT in het onderwijs. In Engeland, bijvoorbeeld, verwacht het beleid erg veel van ICT als een katalysator van leerwinst. Het ICT-beleid is sterk geënt op studies die aantonen dat ICT een bijdrage kan leveren tot het verhogen van het leerrendement. Een selectieve lectuur van het onderwijsonderzoek bevestigt immers dat ICT een positief effect heeft op de leerresultaten van leerlingen (van Braak, in druk). Andere onderzoeken laten dan weer geen of zelfs een negatief verband zien tussen ICT-gebruik en leerrendement. In Vlaanderen denkt het beleid meer vanuit het bereiken van macrodoelstellingen: het onderwijs moet jongeren voorbereiden op de kennismaatschappij en moet het levenslang leren stimuleren. ICT heeft in dit proces een voorname functie.

Ook in Nederland wordt vanuit de overheid al van in de jaren tachtig aanzienlijk geïnvesteerd in ICT voor het onderwijs. Toch is een uitgesproken ICT-politiek vooral iets van het laatste decennium. In 1997 verschijnt de beleidsnota *Investeren in Voorsprong* met als doel een versnelde integratie van ICT in de verschillende onderwijsniveaus na te streven. Dankzij ICT kunnen nieuwe onderwijs- en leervormen worden geïntegreerd in het onderwijs en dit helpt het onderwijs beter te doen aansluiten bij de informatiemaatschappij. Micro- en macrodoelen worden op die manier in één klap bereikt. Een van de beleidsmaatregelen die voortkwam uit de beleidsnota was het organiseren van een periodieke gegevensverzameling in scholen om de ontwikkelingen op het gebied van ICT systematisch in kaart te brengen. In 1997-1998 werd een eerste ICT-monitor georganiseerd: een grootschalig vragenlijstonderzoek in een steekproef van verschillende actoren – leraren, leerlingen en schoolleiders.

De ICT-monitor had als specifiek doel beleidsrelevante informatie te verzamelen, maar biedt onderwijsonderzoekers tevens een rijke dataset om via secundaire analyses onderliggende relaties te onderzoeken tussen ICT-kenmerken en individuele en institutionele factoren. Voor haar doctoraatsonderzoek heeft Martina Meelissen, verbonden aan de Faculteit Gedragswetenschappen van de Universiteit van Twente, de ICT-monitorgegevens gebruikt om na te gaan welke factoren samenhangen met de computerattitude van leerlingen in groep 7 in het basisonderwijs, het vijfde leerjaar in Vlaanderen. Het onderzoekswerk wordt opgebouwd rond de vraag of basisscholen een invloed hebben op de houding van jongens en meisjes tegenover (het gebruik van) computers.

In het eerste hoofdstuk plaatst Meelissen de problematiek van sekseongelijkheid op gebied van ICT in een breder maatschappelijk perspectief. Aandacht gaat uit naar het Nederlandse emancipatiebeleid en meer specifiek wat dit aan maatregelen heeft opgeleverd. Verder wordt een blik geworpen op ander breedschalig onderzoek in Nederland. Portegijs en collega's (2002), bijvoorbeeld, laten zien dat meisjes de computer op een andere manier gebruiken dan jongens: meer voor het oefenen van lesstof, tekenen, materiaal verzamelen en brieven schrijven. Dit spoot met onderzoeksbevindingen uit

Vlaanderen (van Braak & Kavadias, 2005). Verder maakt de auteur het doel van de studie duidelijk: welke rol kunnen scholen en leraren spelen in relatie tot houdingen en opvattingen van leerlingen ten opzichte van ICT? Of iets technischer: *In welke mate zijn schoolse factoren (school-, klas- en leerkrachtkenmerken) van invloed op verschillen – en in het bijzonder sekseverschillen – in computerattitude tussen leerlingen in groep 7 van het basisonderwijs, gegeven de invloed van buitenschoolse factoren?* De ICT-monitordata van 1998/9 worden gebruikt om deze vraag te beantwoorden. Omdat er in de literatuur geen theoretische modellen voorhanden zijn om de determinanten van computerattitude van leerlingen op meerdere niveaus te verklaren, wordt een beroep gedaan op een classificatieschema van Veenstra (1999). Deze onderscheidt zowel op leerling- als op instructieniveau verschillende beïnvloedingslagen (concentrische cirkels). Deze beïnvloedingslagen worden geordend op basis van manipuleerbaarheid. De keuze van zo een conceptueel model versterkt ongetwijfeld de inhoudelijke onderbouw van het onderzoek.

Het tweede hoofdstuk presenteert de literatuurstudie. Eerst wordt het begrip computerattitude onder de loep genomen om daarna de verschillende beïnvloedingslagen van Veenstra in verband te brengen met de afhankelijke variabele “computerattitude”. Systematisch toetst Meelissen af wat het onderwijs-onderzoek vanaf het midden van de jaren negentig heeft opgeleverd. Boeiend zijn de studies die wijzen op het belang van een stimulerende omgeving (van ouders, leraren en vrienden) op het ontwikkelen van een positieve computerattitude. Dit is een belangrijk gegeven omdat er vanuit verschillende studies aanwijzingen zijn dat ouders computers belangrijker vinden voor hun zonen dan voor hun dochters. Deze studies sluiten aan bij theorieën die ervan uit gaan dat verschillen tussen jongens en meisjes het gevolg zijn van een sekse-specifieke socialisatie. Opmerkelijk is verder hoe weinig onderzoek men terugvindt – zo ook Meelissen – naar de relatie tussen de computerattitude van de leraar en die van de leerlingen. Dit heeft waarschijnlijk te maken met het feit dat veel onderzoekers worstelen met het probleem om verschillende meetniveaus in eenzelfde analyse te betrekken. Bovendien wordt het beantwoorden van deze onderzoeksvraag in de praktijk bemoeilijkt van zodra de leerlingen les krijgen van verschillende leraren. Dankzij meerniveau-modellen heeft Meelissen ook het leraarniveau in haar analyses kunnen betrekken (zie verder).

Het derde hoofdstuk verkent de ICT-monitordata 1998-99. Meelissen identificeert indicatoren die vanuit de literatuur genoemd worden als mogelijk beïnvloedende factoren op computerattitude, zoals sekse-specifiek gedrag, zelfredzaamheid en computerervaring op leerlingniveau en didactisch handelen, computerattitude van de leraar en educatief computergebruik op institutioneel niveau. Deze sectie presenteert technische informatie bij de gehanteerde variabelen (zoals betrouwbaarheidscoëfficiënten). Er wordt tevens verwezen naar factoranalyses die zijn uitgevoerd om de multidimensionaliteit van het begrip computerattitude te onderzoeken. De statistische informatie hierover wordt helaas niet gerapporteerd.

Het vierde hoofdstuk vormt de empirische kern van de studie. Meelissen voert meerniveau-analyses uit om te onderzoeken welke factoren op individueel en schoolniveau samenhangen met de computerattitude van leerlingen. Eerst wordt vastgesteld in welke mate het voor de computerattitude van de leerlingen uitmaakt in welke klas de leerling zit (het zogeheten lege model). Daarna worden de effecten van de leerlingkenmerken in het analysemodel opgenomen. In een derde stap worden effecten van de leraar/schoolkenmerken in het model gebracht.

Het vijfde hoofdstuk bespreekt de resultaten. Ten eerste stelt Meelissen vast dat zowel jongens als meisjes positief staan tegenover computers. Jongens zijn alleen nog positiever dan meisjes. Er zijn echter wel duidelijke sekseverschillen als men van het schaalniveau afdaalt tot het itemniveau. Jongens vinden het bijvoorbeeld veel leuker over computers te praten, terwijl meisjes de computer (bijna) even sterk waarderen als het gaat over schoolse taken. Ten tweede wordt gekeken naar de invloed van buitenschoolse factoren. Het computergebruik van de ouders lijkt er niet veel toe te doen, maar de aanmoediging door de ouders blijkt de sterkste determinant te zijn van de houding tegenover computers. *“Hoe meer aanmoediging de leerling van zijn ouders ervaart om de computer te gebruiken, hoe positiever zijn of haar computerattitude is.”* (p. 133). Het aanmoedigend effect van ouders lijkt nog groter te zijn voor meisjes, al rapporteren jongens thuis meer aanmoediging te krijgen. Naast aanmoediging door de ouders hebben de omvang van computergebruik buiten schooltijd en zelfredzaamheid (voorgesteld als activiteiten die zelfstandig aan de computer kunnen worden uitgevoerd) een positieve invloed op de computerattitude van de leerlingen. Vervolgens komt Meelissen tot de belangrijke vaststelling dat het er voor de computerattitude van meisjes iets meer toe doet in welke klas of school ze zitten dan voor de computerattitude van jongens. Deze vaststelling kan afgeleid worden uit de lege modellen van de meerniveau-analyse: het model waarin geen verklarende variabelen zijn opgenomen (voor meisjes is 14% van de verklaarde variantie schoolgebonden, voor jongens is dit slechts 6%). Dit verschil kan waarschijnlijk worden toegeschreven aan het feit dat de school voor meisjes een belangrijker socialisatieveld is om met de computer te leren omgaan dan voor jongens. Meisjes hebben een positievere computerattitude als ze a) in een klas zitten waar leerlingen gemiddeld meer worden aangemoedigd, b) in een school zitten met veel achterstandleerlingen, en c) les krijgen van een vrouwelijke leraar met veel computerervaring.

Verder is het markant dat culturele kenmerken van de leraar geen effect hebben op de computerattitude van de leerling; noch ICT-kennis en -vaardigheden, noch variëteit aan computergebruik in de klas, noch het didactische handelen van de leerkracht spelen een rol. Op schoolniveau stelt Meelissen voor meisjes echter wel een zeker effect vast: meisjes hebben in scholen die rapporteren ‘klassikaler’ te werken een positievere computerattitude dan meisjes in een school met een ‘rijk-gedifferentieerd’ onderwijsconcept. Als dit voor reactionaire onderwijskundigen maar geen argument pro ‘back-to-the basics’ is.

Wat opvalt bij lectuur van het doctoraatswerk van Meelissen is de heldere structuur en opbouw. Het is een mooi voorbeeld in het doorlopen van de empirische cyclus. Onderzoekers die op zoek gaan naar factoren die kenmerken van ICT-gebruikers beïnvloeden, kunnen nauwelijks terugvallen op bestaande theoretische kaders. Dit vormt een probleem dat door Meelissen wordt gepareerd door de onderzoeksvariabelen op te hangen aan een conceptueel kader uitgewerkt door Veenstra (1999). Vanuit een transparant referentiekader kunnen verschillende beïnvloedingslagen op die manier de statische analyse worden binnen gebracht. Het gebruik van meerniveau-modellen is trouwens een methodologisch sterktepunt. In de theorievorming over hoe ICT-gebruik en -attituden zich verhouden tot individuele, gezins- en schoolgebonden kenmerken is het gebruik van meerniveaumodellen immers eerder uitzonderlijk te noemen. Een nadeel van meerniveaumodellen is dan weer dat men weinig inzicht krijgt in hoe de onafhankelijke variabelen zich tot elkaar verhouden. Hiervoor is het gebruik van structurele of padmodellen de aangewezen techniek.

Zoals Meelissen zelf aanhaalt, is het onderzoek naar computerattituden niet vrij van moeilijkheden. Een eerste moeilijkheid stelt zich al op het niveau van het *object* van de attitude. Een computerattitude meet in onderzoek doorgaans niet de houding van een persoon ten aanzien van de computer, maar ten aanzien van *het gebruik* van de computer. Een conceptuele overlap bij de operationalisering van de attitude- en gedragsmaten is vanzelfsprekend. Dit wordt te vaak over het hoofd gezien. Een klassiek voorbeeld van een uitspraak van een computerattitude is *'Ik werk graag met een computer'*. Het zal de lezer niet verbazen dat een dergelijke uitspraak sterk gecorreleerd is met computergebruik. Naast een affectief element (*'graag'*) bevat de uitspraak namelijk een uitgesproken gedragscomponent (*'ik werk'*). Op die manier wordt een attitude-item een proxy voor een gebruiksisitem en is een hoge gemeenschappelijke variantie evident. Over hoe de causaliteit precies loopt tussen computerattitude en -gebruik bestaat veel discussie. De pragmaticus zal besluiten dat er een wisselwerking is tussen beide factoren. Ten tweede vindt men in de literatuur een overvloed terug aan verschillende operationalisering. Een computerattitude wordt meestal meetbaar gemaakt als een multidimensioneel construct. Hierbij kan worden uitgegaan van een psychologische classificatie (plezier, interesse, angst, vertrouwen, relevantie, ...) of van een domeinspecifieke classificatie in computertoepassing (computer, Internet, ...) of aard van de taak (algemeen, voor schoolse taken, ...). Groepen kunnen sterk van elkaar verschillen op bepaalde subdimensies, op andere dan weer niet. Meer dan tien jaar geleden wees Kay (1993) al op het gebrek aan theoretische justificatie bij het opstellen van attitudematen. Een situatie die tot op heden nog niet echt verbeterd is en één van de verklaringen waarom het onderzoek vaak zulke tegenstrijdige bevindingen oplevert. Een derde probleem betreft de status van een computerattitude als individueel kenmerk. Sociaal-psychologen beschouwen een attitude op het niveau van het individu als een relatief stabiel construct. Voor het operationaliseren van een computerattitude is dit een proble-

matische zaak: er zijn tal van computerprogramma's en toepassingsgebieden. Zeker indien een domeinspecifieke computerattitude wordt bevestigd, kan men het als onderzoeker niet uitsluiten dat men te maken krijgt met intrapersoonlijke schommelingen. Enkele jaren geleden had de schrijver van deze tekst het voorrecht een cursus onderzoeksmethodologie te geven aan een groep buitenlandse studenten. Een groot aantal van deze (vooral Afrikaanse) studenten hadden een zeer beperkte ervaring in de omgang met computers. Zowel aan het begin als het eind van het academiejaar werd deze studenten een computerattitudelijst voorgelegd. Aan het eind van het academiejaar rapporteerde de groep studenten significant negatievere computerattituden dan aan het begin. Zij werden dan ook voornamelijk geconfronteerd met studiespecifieke computertaken. Dit is een anekdotisch voorbeeld dat een computerattitude minder stabiel is dan vaak wordt verondersteld en niet alleen samenhangt met individuele kenmerken, maar ook met contextuele factoren. Van leerlingen in het basisonderwijs – onderzoeksobject in deze studie – kan men alleszins veronderstellen dat computerattituden nog volop in ontwikkeling zijn en dat actuele computerattituden een beperkte predictieve waarde hebben ten aanzien van toekomstig gedrag.

De scriptie van Meelissen heeft een empirisch, maar ook analytisch karakter. De studie wordt opgebouwd rond slechts één afhankelijke variabele, namelijk *computerattitude*. Andere interessante variabelen worden in het onderzoek behandeld als beïnvloedende – of onafhankelijke – variabelen. Er zijn in de zoektocht naar kenmerken van ICT-gebruikers echter andere kenmerken die mogelijk nog interessanter zijn om te bestuderen. Zijdelings wordt bijvoorbeeld de samenhang van computerattitude met het begrip self-efficacy aangeraakt (self-efficacy wordt hier vertaald als *zelfredzaamheid*, anderen geven de voorkeur aan *doelmatigheidsverwachting*). Self-efficacy kan omschreven worden als de inschatting van een persoon een bepaalde taak in de toekomst zelfstandig en op succesvolle manier te kunnen uitvoeren. Het begrip heeft wortels in de sociale leertheorie van Bandura (1997). Voor het onderzoek naar ICT en onderwijs is een goed begrip van het concept *computer self-efficacy* van belang. Inzicht in de graad van computer self-efficacy is mogelijk zelfs interessanter dan inzicht in computerattitude. Om het met een boutade te zeggen: misschien vindt een leraar het voor zijn leerling belangrijker dat deze zichzelf als succesvol inschat bij het uitvoeren van een computertaak dan dat deze het plezierig vindt met de computer te werken. Er zijn wel aanwijzingen dat computerattituden en computer self-efficacy sterk gecorreleerd zijn, met name als het gaat over subdimensies als relevantie van de computer en zelfvertrouwen bij computergebruik. Met deze laatste subdimensie wordt self-efficacy trouwens vaak verward, zelfs door onderzoekers die zelf self-efficacy schalen ontwerpen (zie bijvoorbeeld Cassidy & Eachus, 2002). De vraag naar welke afhankelijke variabele nu precies in het vizier moet worden geplaatst, past eigenlijk binnen een breder debat over wat we nu echt belangrijk vinden dat leerlingen kennen en kunnen aan de hand van ICT – de zogeheten ICT-vaardigheden (of

bijdetijdsers uitgedrukt: “digitale competenties”). Dát ICT belangrijk is voor leerlingen is ondertussen voor iedereen wel duidelijk, maar wát we nu precies mogen verwachten niet. In Vlaanderen is door de Dienst Voor Onderwijsontwikkeling net het debat geopend over hoe ICT-eindtermen er voor de basisvorming (basisonderwijs en eerste graad secundair onderwijs) er precies kunnen uitzien. De komende maanden wordt hierrond een voorstel uitgewerkt.

In deze verhandeling wordt sekse naar voren geschoven als een belangrijke determinant van computerattitude. De vraag naar de relatie tussen ICT en sekse is in het onderwijsonderzoek vaak gesteld. De eerste publicaties in vaktijdschriften verschijnen in het midden van de jaren tachtig. Reeds in augustus 1985 gaf het vaktijdschrift *Sex Roles* een themanummer uit met empirische bijdragen rond seksegebonden verschillen in computergebruik. Honderden studies zouden hierop volgen en tonen doorgaans aan dat meisjes het op verschillende ICT-gebieden minder goed doen dan jongens: ze gebruiken de computer minder, zijn minder vaardig in het gebruik, rapporteren een negatievere computerhouding of hebben minder zelfvertrouwen in de omgang met computers. Zoals het meestal gaat in het onderwijsonderzoek, laten de onderzoeksresultaten geen eenduidig beeld zien. De verschillen tussen de seksen worden bovendien ook niet door iedereen gedramatiseerd. In tegenstelling tot auteurs als Kirkpatrick en Cuban (1998) beargumenteren onderzoekers zoals Selwyn (2003) en Meelissen zelf, dat we ons al bij al niet te veel zorgen hoeven te maken. De meeste studies wijzen dan wel in de richting van sekseverschillen, het is volstrekt onnodig deze verschillen te pathologiseren of ze het statuut te geven van een nieuwe vorm van onrechtvaardigheid. Sekse is dus voorlopig nog geen veroorzaker van een zogeheten digitale kloof onder jongeren. De vraag blijft echter onbeantwoord of er andere achtergrondkenmerken kunnen geïdentificeerd worden die wél leiden tot een breuk in toegang tot en gebruik van ICT onder jongeren. En of deze ongelijkheid ook gevolgen heeft voor het latere (beroeps)leven. Zo blijft het wachten op onderzoek dat antwoorden geeft op de vraag of ICT meer deel uitmaakt van het cultureel kapitaal van de sociaal-economische midden- en bovenlaag van de bevolking en zo ja, of het onderwijs moet anticiperen op mogelijk nieuwe vormen van maatschappelijke ongelijkheid door jongeren op school zoveel mogelijk kansen te geven met technologie om te leren gaan.

Het onderzoek van Meelissen levert een belangrijke bijdrage tot het onderzoeksdomein door aan te tonen dat zowel met persoonsgebonden als met schoolse en buitenschoolse factoren rekening moet worden gehouden om de houding van leerlingen ten aanzien van computers te leren begrijpen. Hopelijk krijgt de belangstellende lezer de gelegenheid om het werk van Meelissen na te lezen in de internationale vakliteratuur. Niet alleen inhoudelijk biedt de scriptie belangwekkende inzichten (met name de invloed van niet-schoolse kenmerken op computerattitude), ook methodologisch biedt het onderzoek een meerwaarde in vergelijking met de meeste studies in het onderzoeksge-

bied die gegevens op verschillende meetniveaus terugbrengen tot één meetniveau.

Johan van Braak
UGent, Vakgroep Onderwijskunde

Bibliografie

- Bandura, A. (1997), *Self-efficacy: the exercise of control*. New York: Freeman.
- Kay, R. (1993), An exploration of theoretical and practical foundations for assessing attitudes toward computers: the computer attitude measure (CAM), *Computers in Human Behavior*, 9, 371-386.
- Cassidy, S. & Eachus, P. (2002), Developing the Computer User Self-Efficacy (CUSE) Scale: Investigating the relationship between computer self-efficacy, gender and experience with computers. *Journal of Educational Computing Research*, 26 (2), 133-153.
- Kirkpatrick, H. & Cuban, L. (1998), Should we be worried? What the research says about gender differences in access, use, attitudes and achievement with computers. *Educational Technology*, 38, 56-61.
- Meelissen, M. (2005), *ICT: meer voor Wim dan voor Jet? De rol van het basisonderwijs in het aantrekkelijk maken van informatie- en communicatietechnologie voor jongens en meisjes*. Enschede: Proefschrift Universiteit Twente.
- Portegijs, W., Boelens, A. & Keuzenkamp, S. (2002), *Emancipatiemonitor 2002*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Selwyn, N. (2003), Apart from technology: understanding people's non-use of information and communication technologies in everyday life. *Technology in Society*, 25, 99-116.
- van Braak, J. (in druk), Het rendement van ICT in het onderwijs. *ICT en Onderwijsvernieuwing*. Mechelen: Wolters Plantyn, rubriek Schoolmanagement.
- van Braak, J. & Kavadias, D. (2005), The influence of social-demographic determinants on secondary school children's computer use, experience, beliefs and competence. *Technology, Pedagogy and Education*, 14 (1), 43-60.
- Veenstra, R. (1999), *Leerlingen-klassen-scholen*. Amsterdam: Thela Thesis.

A. Van den Troost (2005). **Marriage in motion. A study on the social context and processes of marital satisfaction**. Leuven: University Press, 301 p.

Het klassieke huwelijk, dat enkele decennia geleden nog alomtegenwoordig was, staat onder druk in onze hedendaagse maatschappij. Samenwonen, (al dan niet bewust) ongehuwde ouders, echtscheidingen, alternatieve gezinsvormen: ze zijn een realiteit die niet meer te ontkennen valt. Ook theoretisch werd met, onder andere, de "family decline hypothese", ingegaan op het uiteenvallende gezin die zijn functies ziet verloren gaan aan andere instanties. Ondanks deze veranderingen in het gezin en de grote interesse hiervoor in de media en het wetenschappelijke onderzoek, constateren we dat in West-Europa het 'standaard'huwelijk nog steeds opgaat voor het leeuwendeel van de gezinnen. De focus op de alternatieven en tendensen hierin heeft de aandacht ten dele afgeleid van de processen en de achterliggende mechanismen binnen het hedendaagse huwelijk. Ann Van den Troost probeert in haar gepubliceerde

doctoraat 'Marriage in motion' tegemoet te komen aan dit hiaat. Gestuurd door een aantal specifieke onderzoeksvragen gaat ze op zoek naar de sociale context en factoren die een rol spelen in het bepalen van de huwelijkstevredenheid van langdurig gehuwde koppels met kinderen in Nederland. Gender, identiteit, culturele en economische context en ouderschap worden via communicatie in contact gebracht met de huwelijkstevredenheid van beide partners in een langdurige huwelijksrelatie.

Als startpunt van deze studie kijkt Van den Troost naar het demografische 'uitzicht' van het Nederlandse koppel. Aan de hand van cijfers en tabellen wordt duidelijk gemaakt dat het gezin van vandaag niet langer het gezin is van 50 jaar geleden, om het met een boutade te zeggen. Niet enkel de vorm van het gezin, ook de invulling van de rollen binnen het gezin – in eerste instantie deze van de vrouw – kenden een duidelijk verandering. Dit eerder obligate overzicht wordt summier gehouden en vervolgens aan theoretische inzichten gekoppeld om de studie van de nodige body te voorzien. De theoretische invalshoek in het boek is gebaseerd op enerzijds de 'choice & risk' theorieën à la Giddens en anderzijds de bestaande discours rond gender. De combinatie van beide levert een voluntaristisch plaatje op, waarbij aan de hand van evaluaties en ervaringen binnen een specifieke context, het huwelijk en de keuzes rond partner en gezinsvorming worden ingevuld. Het resultaat is een zelfontworpen unieke levensloop, waarbij identiteitsbepaling en het invullen van (geslachts)rollen niet langer een voor de hand liggende zaak is. Het VSA huwelijksmodel (vulnerability – stress – adaptation) past binnen deze denkpiste en wordt dan ook als (achterliggend) kader gebruikt bij het beantwoorden van een aantal van de onderzoeksvragen.

De secundaire data van het onderzoeksproject gestuurd door Gerris et al. in 1992 "Child-rearing and family in the Netherlands" vormden de perfecte cijfergegevens voor dit onderzoek. Enerzijds was er de inhoudelijke rijkheid, waarbij de aandacht ging naar de invloed van de ruime sociale context op het intern functioneren van het gezin. Daarnaast beschikt de dataset ook over bijkomende methodologische troeven: doordat er een vervolgstudie had plaatsgevonden na 5 jaar was een longitudinaal perspectief mogelijk; bovendien zorgt het feit dat men van beide ouders in het gezin een interview had afgenomen voor de mogelijkheid om de gegevens van beide partners naast elkaar te plaatsen en dyadische analyses op te bouwen.

Zes grote onderzoeksvragen vormen de kern van het onderzoek en resulteren in zes hoofdstukken, waarin de onderwerpen in artikelvorm wordt uitgediept. De eerste onderzoeksvraag is methodologisch gestuurd en peilt naar de beste manier om huwelijkstevredenheid en communicatie op een valide en betrouwbare manier te meten. Na het beantwoorden van dit methodologische vraagstuk gaat de aandacht in eerste instantie naar het lange termijn verband tussen communicatie en huwelijkstevredenheid; de twee centrale concepten in dit boek. De samenhang tussen beide is vanzelfsprekend, minder makkelijk is het

om een antwoord te formuleren over het precedent-antecedent vraagstuk dat samenhangt met dit verband. Een onderscheid wordt gemaakt tussen open communicatie, die enerzijds slaat op de uitwisseling en het vertellen van dagelijkse bezigheden en anderzijds op de openheid over gevoelens en ideeën en negatieve communicatie, zoals daar zijn boze reacties, het onderbreken van de andere etc. Op basis van het longitudinale, dyadische karakter van de data besluit Van den Troost dat communicatie de latere huwelijkstevredenheid niet verklaart, integendeel, huwelijkstevredenheid bepaalt de mate van open communicatie, al gaat dit enkel op voor de mannen. Mannen die tevreden zijn over hun huwelijk gaan, volgens dit eerste hoofdstuk, sneller hun persoonlijke gevoelens ervaringen delen met hun partner. Vrouwen passen hun communicatiestijl daarentegen niet aan aan hun huwelijkstevredenheid.

Na deze eerste stap in het verwerven van inzicht in de processen binnen het hedendaagse huwelijk wordt de invloed van de sociale context onder de loep genomen. Het effect van de economische en culturele karakteristieken van beide partners op de huwelijkstevredenheid vormt het onderwerp van de derde onderzoeksvraag. Vrouwen kunnen via tewerkstelling en een hogere scholing vertrouwen op eigen toegang tot economische en culturele bronnen, die enkele decennia enkel toegankelijk waren via hun partner. Deze sociale context heeft een duidelijke stempel gedrukt op het gezins- en familieleven en bijgevolg ook op de processen binnen het huwelijk. De impact van vrouwelijke opleiding en tewerkstelling werd in voorgaande studies vertaald in twee ten dele tegenstrijdige hypothesen: de 'wife independence' hypothese en de 'husbands income' hypothese, die kritisch bekeken worden door Van den Troost. De eerste stelt dat het huwelijk onder druk komt te staan door de economische en andere bronnen waarover de vrouw beschikt, het laatste stelt dan weer dat mannen gelukkiger zijn in een huwelijk als zij meer economische middelen toedragen aan het gezin. De impact van economische factoren zoals tewerkstelling, opleiding en inkomen worden evenwel mee bepaald door de waarden die men heeft over de verdeling van huishoudelijke taken, geslachtsrollen etc. Tot op heden was er voor West-Europa, en meer specifiek Nederland, weinig gekend over de relatie tussen tewerkstelling van vrouwen en huwelijkstevredenheid, huwelijksduur of echtscheidingskansen. Toch kan Van den Troost enkele belangrijke conclusies trekken: beide partners zijn minder tevreden met hun huwelijk naarmate de vrouw hoger opgeleid is. Wel zien we dat het effect voor mannen vermindert als ze zich in een hoge inkomensgroep bevinden, voor vrouwen daarentegen is het inkomen op zich niet belangrijk, wel de mate waarin ze tevreden zijn met het gezinsinkomen. Ook het culturele aspect is belangrijk: mannen en vrouwen die familiewaarden belangrijk vinden hebben gemiddeld een hogere huwelijkstevredenheid en bovendien heeft een minder traditionele kijk op geslachtsrollen van de man in het huwelijk een positieve invloed op de huwelijkstevredenheid van hun vrouw.

De vierde onderzoeksvraag bouwt verder waar de derde stopte en gaat verder op zoek naar het verband tussen sociale positie, gender identiteit (hier ge-

meten in termen van de mate van expressiviteit versus instrumentaliteit) en huwelijkstevredenheid. Ook hier wordt uit de analyses duidelijk dat de ingesteldheid van de man belangrijk is: de expressiviteit van de man heeft een positief effect op de tevredenheid van beide partners. Als aanvulling op de voorgaande conclusies werd gevonden dat vrouwelijke tewerkstelling voornamelijk een druk legt op de huwelijkstevredenheid in de lagere inkomensgroepen. Bovendien counterert opleiding het negatieve effect van vrouwelijke tewerkstelling: naarmate vrouwen hoger opgeleid zijn, speelt het effect van vrouwelijke tewerkstelling minder.

De tweede onderzoeksvraag die binnen het gender discours past test de 'identity theory'. Deze laatste stelt dat gender en de betekenissen die daaraan worden vastgehangen, een belangrijk deel van de eigen identiteit vertegenwoordigen, die het handelen van de persoon in sterke mate stuurt. De focus ligt hier niet enkel op expressiviteit en instrumentaliteit, gekeken wordt naar een ruimer spectrum waarin zowel attitudes als gedrag aan bod komen. Het wordt duidelijk dat de identity theory niet zomaar aanvaard of verworpen kan worden. De genderidentiteit heeft een impact op de communicatie binnen het huwelijk buiten het biologische geslacht om. Expressieve personen, ongeacht hun geslacht, communiceren meer open in het huwelijk. Maar de theorie wordt niet onderbouwd als het over negatieve communicatie gaat. Bovendien wordt duidelijk dat gender contextspecifiek is: koppels in hogere inkomensgroepen handelen minder in overeenstemming met de culturele verwachtingen van het man en vrouw zijn. Vrouwelijk gedrag van mannen wordt meer gewaardeerd in hogere inkomensklassen, waardoor Van den Troost besluit dat de identity theory meer opgaat voor de lagere klassen.

Tot slot wordt gekeken hoe de huwelijksrelatie en de ervaringen in het ouderschap zich binnen het huwelijk tot elkaar verhouden. Van den Troost heeft hierbij aandacht voor zowel de korte als de lange termijn verbanden. Algemeen wordt aangenomen dat ouderschap het huwelijk onder druk zet (tijdsbesteding, parental stress, ...). Op basis van het 'vulnerability stress adaptation model' wordt een antwoord geformuleerd op de onderzoeksvraag. Op korte termijn is er wel degelijk sprake van een spillover effect van ouderlijke stress en rolbeperkingen uit het ouderschap op huwelijkservaringen via de perceptie van negatieve communicatie. Op lange termijn zijn het voornamelijk de rolbeperkingen die een rol spelen en die zelf verweven lijken met de huwelijkstevredenheid. Op lange termijn werden geen effecten gevonden van parentale stress of tevredenheid met het ouderschap. Tot slot is het duidelijk dat de effecten van het ouderschap verschillen tussen mannen en vrouwen en naar gelang het opleidingsniveau van beide ouders.

In het laatste hoofdstuk worden de centrale bevindingen met betrekking tot communicatie, ouderschap, economische en culturele positie en gender samengebracht en wordt een kritische blik geworpen op de analyses, methodes en resultaten. Tot slot reikt Van den Troost een aantal denkpijlers aan voor verder onderzoek binnen het thema.

Concluderend kunnen we stellen dat het boek een nauwkeurig en detaillistisch antwoord geeft op de onderzoeksvragen die Ann Van den Troost zich stelde. Dit resulteert in een sterk wetenschappelijk boek, dat volgens de kneepjes van het (sociologie)vak een degelijke bijdrage levert aan het onderzoek rond de invloed van de sociale context en de processen in het hedendaagse huwelijk. Het eerder 'technisch-wetenschappelijke' karakter van het boek zorgt ervoor dat dit voor personen met interesse in het gebied een goede inspiratiebron kan vormen. Wie echter op zoek is naar een ruim theoretisch overzicht en/of achtergrondinformatie blijft op zijn honger zitten. Indien u minder interesse heeft in de strikte antwoorden op de specifieke onderzoeksvragen, maar eerder een globaal overzicht wil krijgen over de sociale context en processen die spelen in het hedendaagse huwelijk, is het aandachtig lezen van het eerste theoretische hoofdstuk en het laatste besluitende hoofdstuk voldoende.

Trees De Bruycker
UGent, Vakgroep Sociologie